

MAIMUNI ÉS AZ ISZLÁM

BÖLCSESZETTUDORI ÉRTEKEZÉS

ÍRTA

ROSENSTEIN MÓR.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1885.

Nagyságos
HATALA PÉTER
úrnak,

*a budapesti kir. t. egyetem volt rectorának és a sémi nyelvek
és irodalmak, ny. r. tanárának*

és

Nagyságos
Dr. KAUFMANN DÁVID
úrnak,

*az orsz. rabbiképző-intézetben a vallásbölcészet és történelem
r. tanárának*

hódolattal s szeretettel

a szerző.

Oly időben, a melyben a rosszakarat a tudatlansággal egyesülten azon fáraetozik, hogy a zsidó irodalomban a más hitűek és véleményűek elleni intolerantiának bizonyítékait fedezze fel, nem lehet időszerűtlennek vagy hiábavalónak mondani a tárgyat, a melynek tisztázásához hozzáfogunk. A tárgy még fontosabbá válik, ha meggondoljuk, miként tekintélyes zsidó részről ¹⁾ azon vád hallatszik Maimuni ellenében, hogy ő a zsidók s nem zsidók közti ellentétet, mely a talmudban nyilvánul, célzatos értelmezések folytán meg élesebbé tette. Mivel tényleges esetek nem idézettek és a vád csak általánosságokban mozog, hiányzik minden csatlakozási vagy esetleges támadási pont. Mindenesetre a tudomány érdekében áll, hogy e tárgy tisztáztassék. Alkalmunk lesz a következőkben észrevenni, hogy Maimuni hatalmas szelleme tudományos kutatásaiban csak a megvilágítandó tárggyal foglalkozik és hogy a személyeskedés terére csak akkor lép, ha ki akarja mutatni, hogy legkevésbé sem illő, ha az ember a szentség nimbuszával veszi magát körül, oly célból, hogy a künnállók s be nem avatottak félrevezettessenek. Lesz alkalmunk észrevenni, hogy Maimuni, a zsinagóga nagyörpüti sasa, csak az igazság fényövezte magaslatain maradoz és hogy soha az átmítás alatt fekvő talaját nem érinti. A tudomány érdeke megköveteli, hogy a benne levő homályos pontok megvilágíttassanak, hogy oly helyek, melyek félreesésüknél fogva eddigelé figyelmen kívül maradtak, vizsgálat tárgyává tétessenek. Ennek fontossága leginkább oly rendszerek megbeszélésénél mutatkozik, a melyek egységes compendiumban összefoglalva nincsenek ; a hol a rendszer egyes problémái egyes iratokban szét vannak szórva, a hol tehát az elvált tagokat egymásba kell illeszteni, hogy organikus egész keletkezzék. Hogy ez

¹⁾ *Luzatto* S. D. a *Kérem Chemed* III. évf. 67. és 68. lapján.

organonban aztán valódi élet és szellem lakozik-e, az természetesen attól függ, mennyire tudott a gyűjtő a szerző intencióiba elmerülni, vájjon fel volt-e szerelve a kritikai ítélet iránytűjével mindazon utazásaiban, hol a mester nyomait fürkészte.

A mi feladatunk is hasonló szempont alá esik; itt sem állunk kész épülettel szemben, a mely csak leírásra szorul, hanem fölépítenünk kell azt a már meglévő anyagból. S mégis könnyebb az eljárás a mi esetünkben mint más hasonlóknban. Mert Maimuni tárgyunkat illetőleg a legfontosabbat egyik responsumába rakta le, a melynek alapján az épület kiegészítése s tetőzése tetemes nehézségekbe nem kerül.

Ha valamely monotheistikus vallás hívője azon helyzetbe jut, hogy más vallás fölött ítéletet mondjon, akkor — ha csak el van látva a kellő objectivitással és elfogulatlansággal, — egyesegyedül az egyes dogmák erkölcsi becsét fogja vizsgálni. A netáni, állítólagos revelatio hitelességéről való elmélkedés csak annyiban fog érdeket kelteni, a mennyiben kimutatható, hogy a kinyilatkoztatott hit hirdetője erkölcsi mivoltánál s általán életmódjánál fogva semmikép sem játszhatta a közvetítő szerepét Isten és ember között a revelatio alkalmával, ha ez utóbbit meg is engednök. Ha a férfiú el is esik, azért nem bukik meg vele az eszme, a gondolat. Mert a nélkül, hogy magunkévá tennők a deisták tantételeit, a kiknek főképviselői *Shaftesbury* és *Reimarus* azon thesist vitatják, hogy az erkölcs a vallástól teljesen elkülönítendő, hogy a jog és jogtalanság fogalmai teljesen függetlenek Isten fogalmától, mindamelllett lehetetlen, hogy ki ne mondjuk, hogy a velünk született ideák teoriájának érvényessége kiválóan a morálra nézve elismerendő, ha már az idese innatse tekintetében engedményről egyáltalán szó lehet, mihelyest a sensualismust belső okoknál fogva elvetjük. A velünk született eszmék elmélete ugyanis azt tartja, hogy mindazon eszmék velünk születtek, létünkkel, egyszerre keletkeztek, a melyek valami természetfölöttit és szükségszerűt tartalmaznak. A nélkül, hogy a velünk született eszmék fejtegetésébe mélyen bebocsátkoznánk, a mire nézve a kritikai philosophia a dogmatikaitól lényegileg eltér, legyen elég e czélból felemlítése annak, hogy ez eszmék oly értelemben tekintendők virtualitásoknak, hogy a lélek bizonyos dispositióval bír arra, hogy azokat magában felidézze, mihelyt valamely érzéki szemlélet mint alkalmi ok e dispositióhoz hozzájárul. S úgy hiszszük, ugyanez áll a morál-

eszmékről is. Ezek a lélekben elejétől fogva virtualiter megvannak ; a vallás nem teremtheti, hanem csak fejlesztheti s nemesítheti őket. A kik e tant furfangosnak találják, gondolják meg, hogy daczára a számos vallásfelekezeteknek, melyek az idő jártával lassanként keletkeztek, a morál sarkelvei mindenütt és mindenkor kevés kivétellel ugyanazok mint a sinai kinyilatkoztatás előttié. E sarkelvekre akadunk az úgynevezett hét noákhidikus parancsolatban. Az erkölcsiség eszméje mindenkor megvolt; a kinyilatkoztatás czélja abban állott, hogy ezt öntudatra ébressze, öntudatosá tegye. Létezik bennünk «természetbeli fény», mely magától meggyulad, s a mely kívülről csak intensitást nyerhet.

Miután láttuk, hogy a morálevl a kinyilatkoztatás alá nem rendelhető, meg fogjuk érteni, hogy Maimuni nyilatkozatai az iszlámról csak megítélést, de nem elítélést involválnak. Mert a mennyire az utóbbiról egyáltalán szó lehet, csak Mohammedet illeti, de nem tanának erkölcsi elvét. Mert nem bámulhatjuk eléggé a forrás tisztaságát, a melyből az iszlám egyes dogmái folynak, Isten abszolút egységének princípiumát. Másrészt nem tagadható, hogy a folyam medrének tágultával az ismeret tiszta vize némileg megzavarodott.

Az első s közvetlen ok, mely Maimunit arra indította, hogy az iszlámmal szemben állást foglaljon, nem volt nagyon Örvendetes. A hitkényszerítés, a mely alatt testvérei nyögtek, nyomta kezébe a tollat. Evvel kapcsolatban áll a Maimuni álmohammedánizmusának kérdése, a mely kérdés újabb időben heves viták tárgyává lett. A Maimuni ideiglenes hitehagyottságáról szóló hír kisebb-nagyobb eltérésekkel arab-forrásokra vezetendő vissza. E források: *Alkifti*,¹⁾ a ki Joseph ben Jehuda ibn *Akninnal*, Maimuni kedvelt tanítványával szoros barátságban élt, a mely körülményt *Munk*²⁾ Alkifti hitelességének javára tekintetbe vesz. Továbbá *Ibn Abi Oiteibia*,³⁾ a ki állítólag Maimuni fiával, *Dáviddal*, Kahirában

¹⁾ Tarikh al hucama ez. könyvében, 356 l. közli *Casiri* a Bibliotheca Arabica-Hispanola I. köt. 294. lapján; fordította *Chwolsohn* a Literaturbl. d. Orients VII. 341. s köv. l.

²⁾ Notice sur Joseph b. Jehouda 37. l.

³⁾ De Sacy, Relation sur l'Egypte 490, 93. sz., fordította *Chwolsohn* a Literaturbl. 353. l.

mint orvos működött, és végre *Abul-Farag* (Gregorius Barhebrseus), a jeles szír és arab tudós ¹⁾.

A hitkényszerítés rémei *borongani* kezdtek, a midőn az almohádbeli király Abdul-Mumen Cordovát 1148-ban bevette. Mert mihelyt Andalúzia fővárosa az ellenség hatalmába került, Abdul Mumen halálbüntetéssel való fenyegetés mellett kiadta a parancsot, hogy a zsidók és a keresztények, a kik nem hagyják el az országot térjenek át az iszlámra. Ezen alkalommal Maimuni József és két fia Mózes és Dávid, eleget tévén az önfentartás követelményeinek, állítólag meglátogatták a mecseteket és nyilvánosan vallották Mohammed isteni küldetését. E feltevés azonban, a mely, mint már említettük, arab szerzőknek köszöni keletkezését, nem mondható minden kétségen fölülinek. Habár Münk Alkifti hitelességét, a ki a szóban levő kérdéstről igen határozottan nyilatkozik, tekintettel Ibn Akninhoz való szívélyes viszonyára (les intimes rapports) igen nagyra becsüli; azon körülménynél fogva azonban, hogy a zsidó történetírók, kiválóan *Saadia ibn Danán*, ilyen tényről mit sem tudnak, továbbá hogy Maimuni ellenei, kik támadásaikban nem bántak vele kíméletes módon, őt soha hitehagyással nem vádolják: nagy kételyek merülnek fel Maimuni álmohammedánismusa iránt. Ehhez járul még, hogy Alkifti, kitűnő összeköttetései daczára, Maimuni életéről és működéséről nem volt kellőleg értesülve, a mire már *Chwolsohn*²⁾ és *Steinschneider*³⁾ figyelmeztettek. Sőt Maimuni családja a valláskényszer elől Fezbe menekült, a hol Maimuni Mózes a nagytudományú E. Jehuda ha-Kohen *ibn Sussan* előadásait hallgatta. De itt is dúltak a hitkényszerítés szörnyetegei és Juda ibn Sussan hitéhez való ragaszkodásáért verpadon lelte halálát.⁴⁾ Maimuninak újra menekülnie kellett, a mire bizony nem lett volna szükség, ha csakugyan áttért volna az iszlámra. Maimuni 1165. április 11-én (íjjár 4-én) hajóra szállt családjával Acco felé tartván, a hová sok viszontagság után, a mint ezt ő maga elbeszéli, május 16-án (Sziván 3-án) érkezett

¹⁾ História Dynastiarum 454. 1., fordította Chw. u. o. 375. 1.

²⁾ Literaturblatt 350. 1. 17. j.

³⁾ *Frankel-éle Monatschrift* II. övf. 115. 1.

⁴⁾ Saadia ibn Danán a Chemda Genusában ed. Edelman, Königsberg 1856. 30. 1.

meg.¹⁾ Maimuni ebbeli tudósításában határozottan megjegyzi: *ובאתי לעכו ונצלתי מן השמר*, azaz «Accóba érkeztem és a hitkényszerítés elől *megmenekültem*», a mi nehezen annyit jelent: «és ime *megszabadultak a*, hitkényszerítéstől», a mint ezt *Geiger* ²⁾ fordította. Hogy különben *Geiger* egész ebbeli eljárása tendentiosus, azt már *Steinschneider*³⁾ mutatta ki. Érdekes e vitára nézve *Halberstam* ⁴⁾ védírata, a ki nagy hévvel és többnyire nagy szerencsével megczáfolja *Geiger*,⁵⁾ *Munk*,⁶⁾ *Carmoly* ⁷⁾ és *Graetz* ⁸⁾ argumentumait. Mindenesetre nagy bátorság kell ahhoz, hogy valaki Maimuni védelmére keljen, miután *Graetz* nagy bölcsen kijelentette, miként a Maimuni kryptomohammedanismusról való tény oly biztos, «hogy ezt csak a kritikai bárgyúság vonhatja kétségbe».⁹⁾

A felhozott okok alapján tehát azt állíthatjuk, hogy Maimuni a valláskényszer tartalma alatt az örökölt valláshoz hiven ragaszkodott s hogy szertartásait, ha nem is mindig nyilvánosan, tiszta szívvel teljesítette. De másként állott a dolog hitsorsosainak nagy számára nézve. Nem mindenkinek állott módjában kivándorolni, nem mindegyik válhatott meg egykönnyen a göröngytől, a melyet megkedvelt. Kényszerítve voltak ezért, hogy külsőleg megtagadják a régi hitet, hogy néha-néha a mecseteket látogassák és hogy nyilvánosan elismerjék, hogy csak egy Isten van s hogy Mohammed az ő prófétája. De íme akadt valami jámbor férfiú, ki egy oly bölcshez, a ki nem volt kitéve az üldözésnek, azon kérdést intézte, vajjon összeegyeztethető-e a zsidó vallás tantétéleivel, ha az ember az önfentartás céljából, ha csak külsőleg is a régi, kinyilatkoztatott hittől elpártol. A felelet annak kijelentéséből állott, hogy az álmohammedánok minden tekintetben hitehagyottaknak tartandók, mivel a névtelen bölcs azon nézetből indult ki, hogy

¹⁾ L. a R. Elieser *Askari Sefer Charedim* ez. munkáját, Zolkiew 1804. 73 a. L, hol Maimuni ebbeli tudósítása közöltek, és a mely M. Eos hasánához való commentárja végén is olvasható, a melyet *Münk* a Keletről hozott.

²⁾ Mofe b. Maimon 20. 1.

³⁾ *Hebr. Bibliographie* I. köt. 91. 1. 2. j.

⁴⁾ A *KobaJc-féle Jeschurun* IV. évf. héber szak. 23. s köv. 1.

⁵⁾ I. h. és *Chaluz* IV. köt. 51. j.

⁶⁾ *Notice sur Joseph b. Jehouda* 37. lapján.

⁷⁾ *Jost-iéle Annalen* 1839. évf. 325. és 332. és 1840. évf. 32. s köv. 1.

⁸⁾ *Geschichte der Juden* VI. köt. 1861. 316. lapján.

⁹⁾ U. o. 3. j.

az iszlám, mivoltára nézve, tökéletesen egyenlő a régi pogányok bálványimádásával. Maimuni, ki méltán attól tartott, hogy ilynemű határozat az elcsüggedteket arra bírhatná, hogy a zsidóságtól teljesen elpártoljanak. Fezben való időzése alkalmával terjedelmes arab körlevelet bocsátott ki, a melyben az őt jellemző tudományossággal és élességgel kimutatja, hogy ama buzgólkodó túlfeszítette az íját, hogy az elröpített nyilak visszapattannak a heves íjászra, hogy neki, minthogy hibás feltétekből indult ki, hibás következtetésre kellett jutnia. E körlevél a következő czímet viseli: (1, אגרת השמר a hitkényszerítést tárgyaló levél vagyis מאמר קדוש השם²⁾ Isten nevének szentségéről szóló értekezés.

Maimuni mindenképp azon felfogás ellen fordul, mintha az, a ki Mohammed küldetését csak ajkával is vallja, ezt szívvel s lélekkel is elismerné, s hogy e szerint a kinyilatkoztatott hitet tagadná. Mert a zsidó törvény szelleméből inkább az világlik ki, hogy a kényszer alatt vallott hit teljesen értéktelen. Maimuni ebeli nézetét számos, néha igen érdekes és sajátos, a talmudból és midrásból vett bizonyítékkal támogatja. Egyebek közt felemlíti R. Me'irt, a ki egy a római uralom alatt kitört hitüldözés alkalmával pogánynak nyilvánította magát.³⁾ A jelen hitkényszerítés különben nem valami komoly jellegű, mivel az ember csak üres formulát tartozik elmondani, a nélkül, hogy az örökölt hittel ellenkező cselekedetet kellene elkövetnie. Hosszasan értekezik továbbá Maimuni arról, hogy a legvétkesebb és legelvetemültebb hitszegők s vallástagadók is részesültek az isteni jutalomban

¹⁾ Oxfordi kézirat alapján (Uri 280 Pockok) kiadta *Edelmann* — a *Chemda Genusában* 6. a sk. 1. E körlevél nem tévesztendő össze egy hasonlóval, melyet Maimuni József Fezben 1471. aera seleucidarum = 1160 K. u. évben szerkesztett. Héber kivonatát kiadta Edelmann a Ch. Gr. bevezetésének LXXIV. sk. 1. Az egész levelet lefordította utóbb *Goldberg* a Libanon ez. folyóiratban, Mainz 1872. Grätz i. h. 317. 1. 2. j. már helyreigazítja Geigert, a ki e két levelet csakugyan összetévesztette.

²⁾ Ezen felirat alatt említi *Duran Simon* 11. és 63. sz. responsumában. Ki lett adva a Kobez T'suboth ha — Rambam ez. gyűjteményben, Lipsec 1859. II. r. 12 a s köv. 1. E két kiadás még tartalmilag is különbözik egymástól, úgy hogy két fordítást kell fölvennünk.

³⁾ *Graetz* állítása (320. 1.) mintha E. Meir ez alkalommal tiltott étkekből evett volna, nem felel meg a valóságnak. V. ö. a forrásokat Aboda Sara 18 b. 1. és Midrás Koheleth VII. f. 11 v, a hol csak ez áll: **טַמְשׁ כְּהַא וּמְתַק כְּהַא.**

esetleges erényes tetteik fejében, a mint ez a szt. irás számos helyéből kiviláglik. E helyek első tekintetre fel sem tűnnek, de a talmud értelmezése s combinatiója folytán új színezetet nyernek, mi által becses tartalmuk nyilvánvalóvá lesz. Az erkölcsi elv, mely e fejtegetéseken végig húzódik, ugyanis azt hirdeti: **אין הקיבה מקפה שכר של כריה** hogy Isten senkitől meg nem vonja az őt megillető jutalmat.¹⁾

Mindebből teljes joggal következtethető, hogy az izraeliták, kik a törvényt titokban teljesítik, nincsenek örök kárhozatra Ítéelve, a mint ezt a buzgólkodó balhiedelmében kimondotta volt. A kérdés súlypontja azonban abban rejlik, vajjon szabad-e még az élet árán is a három főbűnt, t. i. a bálványimádást, vérfertőzetest s vérontást elkövetni, a mely bűnökre nézve a talmud parancsolja: **יהרג ועל יעבור** hogy az ember inkább a földi életet áldozza fel, csakhogy az örök létet el ne veszítse. M. ezt a pontot is tárgyalja, még pedig elég behatóan. Megengedi, hogy az említett parancs soha, semmiféle körülmények között nem veszíti el érvényességét. Csakhogy figyelembe veendő, hogy a jelenlegi hitkényszerítés ártatlan természetű és hogy továbbá a nevezett parancs teljesítése csak kívánatos, de nem feltétlenül szükséges. Ez már abból is kitűnik, hogy a talmud egyebütt felállítja a tételt: **אנום רחמנא פטרידה,** hogy az ember kényszerhelyzetben fel van mentve a törvény teljesítése alól. Mindenesetre a legnagyobb elismerésre tett ; szert az, ki hitének vértanúja lett; de másrészt nem közösitendő ki Izrael kebeléből az, ki a tökéletesedés e nagy fokát el nem érte. Mindamellett legczélszerűbbnek tartaná, ha hitsorsai az országot ; elhagynák s oda költöznének, hol a gondoltszabadság «honja kéklük». Ez az egyedüli tanács, melyet a felforgó körülmények, között mind magának, mind hitsorsosainak adhat.

Annak fejtegetésébe, vajjon a muhammedánusok bálványimádóknak tekintendők-e, Maimuni e helyen még nem bocsátkozik. Hanem főművében hozzáfog a nem zsidók különböző árnyalatainak ecseteléséhez.²⁾ A **גוים נכרים** névvel jelölt nem .zsidók, kikkel szemben a legszigorúbb elkülönítés követeltetik meg, azok, kik merő bálványimadásba sülyedtek, kik a hót noakhidikus alap-törvényt meg nem tartják. Mert ezek megszégése mellett, a hol

¹⁾ V. ö. *Taanith* 25 b. L; *Natür* 23 b. 1. és *Synhedrion* 96 a. 1.

²⁾ *Jad ha-Chasaca : Melachim* IX. 1.

t. i. bálványimádás, vérfertőzet, emberölés, élő állatok húsának élvezete, istenkáromlás, rablás és erőszakosság háborítatlanul felüthetik sárkányfejüket: ott hiányzanak a rendezett közösség, a rendezett társadalom postulatumai, mivel az erkölcsiség érzete, a kötelék, mely az emberiséget kell hogy átkarolja, pusztulásnak indul, mivel a humanitás, mely valamennyünk legfőbb célja és feladata, sárba lesz tiporva. Szent s elodázhatatlan kötelesség tehát, hogy az ily fajzatot kiirtsuk. És erről mondja a szt. írás: **לא תחיה כל נשמה** Ne hagyj életben egyet sem közülök.¹⁾ Azok pedig, kik az erkölcsi világregend alapelveit teljesítik, a kik a mozaikus törvénytvaló érintkezési pontokat bírják, ilyeneket a zsidó társadalmi életben is kereshetnek s azért neveztetnek **גרי תושב** idegeneknek, kik a Palaestina földjén lakás jogát megszerezhetik.²⁾ A felebaráti szeretetről szóló törvény kiterjeszkedik tehát azon nem zsidókra is, kik a hét főbüntől tartózkodnak. Ennél fogva kötelesek vagyunk közhasznú törekvéseikben részt venni, és azokat tőlünk telhetőleg támogatni s előmozdítani.⁸⁾ Testvéreknek és társaknak tekintendők, mivel az örök üdvben részesülnek.⁴⁾

Ámde nyilvánvaló, hogy a monotheistikus vallásoknak a nevezett noákhidikus törvények szolgálnak alapul, úgy hogy ennek külön hangoztatása szinte fölösleges. Maimuni mindazonáltal, minden félreértés kikerülése céljából, a hagyomány szellemében előadott tanait a másik két pozitív vallásra is kiterjeszti. Egyik végzésében⁵⁾ határozottan kimondja, hogy szabad keresztényeket a zsidó törvényre oktatni, — habár ez a többi nem-zsidókkal szemben tiltva van — minthogy elismerik, hogy a tant, melyet a zsidóság bír, Isten nyilatkoztatta ki s mivel egyébiránt e tant ők is nagyra becsülik, csak hogy egyes helyeket a zsidó felfogástól elütő módon értelmeznek. Abból a körülményből azonban, hogy Maimuni ez alkalommal a mohammedánusokat nem említi, nem szabad arra a következtetésre jutnunk, mintha ezek

¹⁾ Melachim VIII. 9.

²⁾ Jad ha-Chasaka: Aboda Sara X. 2, 6. Issure bia XIV. 7.

³⁾ Melachim X. 12.

⁴⁾ Maimuni Misna commentárja Synhedrion XI. f. T'suba XI. 4.; Melachim VIII. 11.

⁵⁾ *Kobez* 14 a. 1. 58. sz.

tanuk etnikai tartalmára nézve a keresztényektől messze elmaradnának, hanem az indító ok más természetű, a mely Maimuni decisiójának szó szerinti értelmében keresendő. Tudvalevő dolog ugyanis, hogy Mohamed a zsidókat a biblia szándékos hamisításával vádolta. Különösen azt veti szemükre, hogy az állítólag reá vonatkozó helyeket kitörölték. Mohammed ezért így kiálta fel: «Néhányan közülök úgy olvassák fel hamisításaikat a szentírásból, hogy azt kellene hinniek, hogy csakugyan ekképen áll a szentíráásban. De valójában másképen áll. Azt mondják, hogy Istentől ered, már pedig nem ered Istentől; hazugságokat állítanak Istennel jobb meggyőződésük ellenére¹⁾. Másutt Muhammed a hitetlenek makacssága fölötti elkeseredésében mondja: «Mive! szövetségüket megszegték, megátkoztuk őket s megkeményítettük az ő szívüket, mivel szavakat igazi helyükről elmozdítottak, s mivel annak egy részét, a mire figyelmeztetve lettek, elfelejtették»²⁾. A felhozot-

¹⁾ III. Szúrat 72 v.

²⁾ Sz. VI. 18 v. L. még m. h. k. II. Sz. 73 v.; IV. 48.; V. 45. *h±* E vádaskodások még folytatódnak a tradicionális irodalomban is, különösen Al-Bucbari Kítáb al sahadát ez. művében 29. sz. V. ö. *Goldziher* cikkeit: «Proben muhammedanischer Polernik gegen den Talmud» a Kobak-féle Jeschurun ez. folyóiratban VIII. köt. 76. s köv. 1. XI. köt. 18. s köv. 1., valamint: «Ueber moh. Polemik gegen Ahl al Kitáb» a ZDMG. XXXII. köt. 341. s köv. 1. Az utóbbi értekezésből kiveszszük, hogy e vádaskodások csak az Abbaszidák uralma alatt öltöttek határozott jelleget, miután a történelmi és bibliographiai tudományok felvirágzása által a kanonikus könyvek tanulmányozása is új lendületet nyert. Csak miután eloszlott a tudatlanság homálya, kitűnt, hogy a **تَكْرِيفٌ ۞ تَبْدِيلٌ** tekintetében két főirány érvényesült. Az egyik irány, melynek kiváló képviselői Al-Nawáwi a Kítáb al Adkarban és Ibu Chaldun a Mukaddamahban, tagadja a szöveg tendenciosus hamisítását. Csak oly helyek hibás értelmezése ellen fordul, a melyek az iszlámra vonatkoznak. Ezen irány ennélfogva a bibliát isteni könyvnek tekintí. A másik irány, a melynek egyik szószólója Ibn Hazm a Kítáb al Milalban, a koránból vett idézetek alapján igyekszik a biblia egyes hamisításait és interpolációit kimutatni. Magától értetődik, hogy ez irány a bibliát mint hamisított könyvet becsmerli. Al-Makrizi a Fihriístben, a ki úgy látszik a misnát misne ha — thoraval — a Deuteronomiummal összehasonlítette, csak a misna hamisításáról szól, a melynek hiteles szövege a számkivetés alatt elveszett volna. Közvetítő irányt követnek Hagi-Chalfa és Al Sinhági, kik a szent írás csak részben való hamisítását állítják, minthogy polémiájuk daczára a kanonikus könyvekből Muhammed küldetését bizonyító mondatokat idéznek. Hamisítónak Ezrá is állítatik, kit ezúttal **عِزْرَ بْنَ جَابِلَ**-nak neveznek (Ibn Kajjim al Gauzzija, Leideni kézirat 1510. sz. 94. 1.)

tafnál fogva nem fog feltűnést kelteni, ha Maimuni a mohammedanusoknak törvényre való oktatását megtiltja, ha csak az által is, hogy alkalomadtával világosan meg nem engedi. Mert nem részesítik a bibliát, a hamisított könyvet, kellő tiszteletben. Maimuni ezért tekintettel a hamis vádakra a lehető legnagyobb határozottsággal hangoztatja a biblia hitelességét és Steinschneider¹⁾ joggal állítja, hogy főképen ezen körülménynek tulajdonítható a kilenczedik hitágazat keletkezése, a mely a törvény változhatatlanságáról szól.

Hogy Maimuni a mohammedánusok említett kihagyása által azok kizárását a monotheistikus vallások kötelékéből nem czélozta, kitűnik végzéséből, mely a mohammedánus által eszközölt borérintést illeti. A pogányok tudvalevőleg boráldozatokat mutattak be isteneiknek; az ilyenmű bor élvezetét a törvény szigorúan tiltja. A talmud szerzői e tilalmat olyan borra is kiterjesztették, a melyet pogány csak érintett is. Okadatulásul felhozták, hogy a zsidók e rendszabály által a pogányok tivornyaiban való részvételtől visszatartassanak, a mely tivornyák által a zsidók a pogányokkal igen könnyen atyafiságos és rokonsági viszonyba léphetnének. E törvényt azonban meg kellett változtatni, illetőleg megszorítani, tekintettel a jelenlegi nem zsidókra, kik libátiók bemutatásával, meg pogány istenekkel nem vesződnek. Már a Gáonok is indítatva érezték magukat, hogy e törvényt részben megszüntessék, megengedvén a nem zsidó által érintett bor használatát, kivéve az ivást; ezáltal a muhammedánusok névleg említettnek. A Gáonok | e nézetéhez Maimuni egy helyen²⁾ teljesen csatlakozik, míg egy másik, későbbi ³⁾ helyen magyarázó értelemben kijelenti, hogy a mohammedánusok által érintett bor ivása is szabad, minthogy semmiképeu.,nem sorozhatok a pogányokkal egy és ugyanazon kategóriába. -E nem is szükséges e mellett a mohammedánusok részéről határozott kijelentése annak, hogy a hét noákhidikus fő törvényt szentül tartják, mivel ezek már hitvallásukban implicite benn foglaltatnak. Ilyen módon interpretálja Maimunit B. Káro József is.

1) Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache, zwischen Muslimen, Christen und Juden. Lipse 1877. 320. 1.

2) Ma'chaloth issuoth XI. 7.

3) M. i. XIII. 11.

Miután bizonyos értelemben kérdésünk sociális s etnikai oldalára ügyeltünk, az iszlám theologiai elveire s azon megítélésre fordítjuk figyelmünket, a melyben ez elvek Maimuni által részelttek. Hadd következék mindenek előtt Maimuni már fenjelzett responsuma:

160. Válasz egy proselytának.¹⁾

Kérdés a mohammedánusokat illetőleg, a kikről kijelentted, hogy nem bálványimádók, a mire tanítod neked azt viszonzta, hogy ők tényleg bálványimádók, s hogy a kövek, melyeket tévelygésükben (?) dobálnak, Mercuriusnak szentelvék. Ő, megczáfolt téged méltatlanul, úgy hogy magadat sértve és megszégyenítve érezted, minthogy rád a szt. írás ezen szavait alkalmazta: «Válaszolj a balgának döresége szerint».²⁾

Felelet: A mohammedánusok semmikép sem bálványimádók, mivel a bálványok ajkukról s szívükből eltűntek. Elismerik Isten tökéletes egységét, oly egységet, a mellhez gáncs nem tapad. S a körülmény, hogy hazudnak, azt mondván, hogy mi azt állítottuk volna, hogy Istennek fia van: még nem jogosít fel bennünket arra, hogy hamis váddal lépünk fel ellenük azért, hogy őket bálványimádóknak nyilvánítjuk. Mert midőn a szent írás egyrészt azt állítja róluk, hogy szájuk valótlanul szól és hogy jobbjuk hazugságba kapaszkodik, másrészt mellettünk tanúskodik, hogy Izrael ivadéka nem követ el jogtalanságot, nem állít valótlanul, mert csalfa beszéd nem jön ajakáról. S hogyha mindamellett valaki azt találná állítani, hogy a ház, hol imádságukat végzik, nem egyéb bálványtemplomnál, mivel benne a bálvány, melyet elődeik imádtak, rejtve van: nem változtatna ez a dolgon, mihelyt azok szíve, kik neki hódolnak, ég felé irányul. Hisz bölcseink már Synhedrion tractatusában kijelentették, hogy ha valaki ájtatosságát bálvány templomban végzi azon hiszemben, hogy ez az egy igaz Istennek háza, érzelmei olybá tekintetnek, mintha azokat az égnek szentelte volna. S ép így áll a dolog a mohammedánusok tekintetében is, hogy t. i. a bálványimádás szájuknak teljesen idegenszerű és hogy az Isten egységéről szóló tanuk, gáncs és hiba nélküli. Igaz ugyan, hogy Ismael utódai bizonyos helyeken háromféle bálványt imádtak, t. i. Peort, Mercuriust és Kámot, a mit ők

¹⁾ Kobez I. r. 34 c. 1.

²⁾ Példab. XXVI. 5.

maguk is megengednek és a melyekre nézve arab elnevezésük van. A Peor tisztelete ugyanis abban állott, hogy az ember előtte levetközött vagy a fejét meghajtotta és a nemi részeket feléje tartotta oly módon, a mint most a mohammedánusok imádkozásuk alkalmával meghajolnak. A Mercur kultusa kövek dotálásában nyilvánul, míg a Kámos imádása abban mutatkozik, hogy hajadon fővel járnak és hogy varrt ruhát nem viselnek. Ezek a dolgok már meg lettek magyarázva és már eléggé ismeretesek voltak az iszlám előtti korszakban. De a mohammedánusok azt mondják, hogy a hajadon fővel való járás és hogy a varrt ruháktól való tartózkodás arra szolgál, hogy magunkat Isten előtt megalázzuk és hogy eszünkbe jusson, miként támadunk majd fel a sírból. S hogy a sátán előtt köveket dobálunk, csak azért történik, hogy zavarba hozzuk. E pontra nézve különben bölcseik nem értenek egyet. Míg egy-néhányan e kultust okadatolják, mások csak bevett szokásnak tartják. Mind ebből kiviláglik, hogy ámbár e cselekedetek eredete és lényege bálványimádásra vall, még sem akad köztük senki, ki ily helyen hódolatát nyilvánítaná, vagy a ki a pogánykultus nevében valami cselekedetet véghez vinne akár ajkával, akár szívével, minthogy érzelmeiket az égneik szentelik. Ennélfogva megbántott és megsértett téged a te tanítód, midőn jogtalanul balgának nevezett.....

Ezen responsum teljes megértése czéljából pillantást kell vetnünk az Iszlám előtti arabok vallására. A régi arabok vallási kultusa csillag-, kő- és faimádásban állott, a mely kultus felől tán sohasem leszünk kellően értesülve, mivel az iszlám a régi hit em-t lékeit és nyomait, a mennyiben csak hozzáférhetett, eltörölni igyekezett. A mi tényleg mégis fenmaradt, csak csekély adatokat nyújt. *Goldziher*¹⁾ a régi arabok vallását a fetisizmus egy nemének, még pedig igen alacsony nemének tartja; e felfogással szemben azonban *Krehl*²⁾ már előbb megjegyezte, hogy ily módon át lehet ugyan suhanni a legnagyobb nehézségeken, de vájjon boldogulhatni-e ily úton-módon egy oly népnél, a mely épen nem áll a kultúra legalacsonyabb fokán, nagyon is kétségbe vonható. E vita különben csak nominaldefiniciók körül forog, úgy hogy meddősége magától értetik. Mi azonban úgy hiszszük, hogy itt a zabáismussal,

¹⁾ Az iszlám, Budapest 1881. 6. 1.

²⁾ Ueber die Religion der vorislamischen Araber, Lipcse 1863. 56. 1.

illetőleg ennek folytatásával van dolgunk, mivel a régi arabok kultusának fő mozzanata a csillagimádásban állott. Valóságos polytheismusról még nem lehet itt szó. Az istenek nagy s változatos udvartartása még nem létezik, mert az emberiség gyermekkorát éli, és a naturalismus fokán áll. Az egyén subjectivitása még nem érvényesülhetett a reflexió segítségével. A természet töméntelen tüneményeivel kábítólag hatott a gondolkodótehetségre s nem engedte meg a tiszta megismerést. Önkénytelenül sejtettek egy mindent felölelő hatalmat, de a fogalmak még nagyrésztben öntudatlanok voltak. Mi sem volt természetesebb, mint hogy e hatalmat az égi testekben keresték, mint a melyek leginkább föl-tételezték é hatalmat. így tehát az iszlám előtti arabok a valóságos pogányságot, az igazi polytheismust soha nem ismerték. Mert a tisztelet, a melyben idoloikat részesítették, nem ezeket illette meg közvetlenül. Ez kiviláglik Al-Diniski¹⁾ tudósításából, a hol azj^ állítja, hogy az arabok bálványimádásukat azzal mentegették, hogy ők az idoloikat azon czélből imádják, hogy közelebb álljanak a közvetítésnél fogva Istenhez, a nélkül, hogy ezen idoloikat a világ teremtőinek és fentartóinak gondolják.

A 360 bálvány között, a mely a mekkai szentélyben a tisztelet tárgya volt, legelőkelőbbnek Hubait tartották, kit az arabok اعظم اصنامهم -nak neveztek.²⁾ Megegyező tudósításoknál fogva Hubai nem volt a Ka'bah eredeti istensége, hanem éjszokról vitetett oda. Közel fekszik azért a Baallal való rokonság. Es mint-hogy Maimuni a jelen körlevélben általában csak egy halványról szól (ועבודה זרה צפונה בתוכו) azt hisszük, hogy alatta Hubai értendő. A kőhajigálás, mely tiszteletére rendeztetett, tán a nyilak röpítését jelenti, mely az imádás legfelső fokát jelezte. De ezen hypothezisre csak addig van szükségünk, a míg Maimuni nézetét a kődobálásról általában fenn akarjuk tartani. Erre azonban kényszerítő ok nincs, annál kevésbbé, mert a Maimuni által a mohammedánok nevében említett okadatolás egyedül igaznak látszik. A kődobálás ugyanis még most is dívik, sőt kötelező a zarandokokra nézve, kik Arafából való visszatértükben az El-Menaa

¹⁾ L. Chwolsohn : Die Ssabier, II. köt. 404. 1.

²⁾ Osiander : Ueber die vorislamische Religion der Araber, ZDMG. VII. köt. 493. 1.

völgyben levő sátánt minden évben agyonkövezik.¹⁾ Mert a hagyomány szerint a nevezett völgyben a sátán háromszor útját állotta Ábrahámnak Iblisz kígyó alakjában, hogy ne zarándokolhasson Arafába, de Ábrahám Gábor arkangyal kíséretében oly mély benyomást tett felszedett kőveivel a gonosz szellem makacs fejére, hogy ez jobbnak látta kereket oldani. Ezen világrázó esemény megörökítésére szobor emelkedik, melyet minden évben ostrom alá vesznek. De úgy látszik, hogy a gonoszságnak nagy a hatalma, mert ime ott áll a szobor századok óta, ellentállván minden rohamnak, kaczagván a hívők erőlködését, mert a gonoszság fejére irányított kövek az ájtatoskodókra visszahullanak. Mindenesetre igen régi keletű a ködobálás szokása, bármiként magyarázzuk is.

A mi Peort illeti, előre kell bocsátanunk *Herodot*²⁾ megjegyzését, hogy a régi arabok Dionysost *Ὀῤροτάλ* név alatt imádták. De mivel Dionysus jelvénye a phallus volt, méltán lehet következtetni a Peornak Dionysossal való azonosságára. Mert a Peorkultus főképen az erkölcsiség meggyalázásában állott, a mire már a szónak gyöke, פער aperire czéloz. A bálványimádás e fajtalan neme elharapódzott leginkább a moabitákuál, a mint ez már Numeri könyvének XXV. fejezetéből kitetszik.³⁾

Kámosban, a moabiták nemzeti istenében, *Saturnust* véljük felismerni. Mert Kámos egyszerre említették Molechchel vagy Milkommal, az ammoniták nemzeti istenével.⁴⁾ Ámde Molechról a szt. írás számos helye alapján eléggé ismeretes, hogy őt rontó s pusztító princípiumnak tekintettek, mivel gyermekeket mutattak be neki áldozatul. De mivel Saturnus is a rombolás és megsemmisülés istenének tekintetett (ebből keletkezhetett az a monda, hogy ő saját gyermekeit megemészti), nem átválljuk Kámosat Saturnusnak nyilvánítani. Föltevésünket igazolja a kultusnak azon módja is,

1) Y. ö. B. *Malizan*: Merne Wallfahrt nach Mekka, Lipcse 1865. II. köt. 345. s köv. 1.

2) III. 8.

3) V. ö. a *Targum Jonathant*. Tisztelték ezenkívül Peorban az alvilág istenét is és az imádása éktelen éjjeli tivornyákban és tobzódásokban állott, 1. *Creuzer* : *Symbolik u. Myth.* II. köt. III. kiadás, 411. 1. Hogy erről az araboknál mit sem találunk, azon körülménynek tulajdonítandó, hogy a bálványok állítólagos hatásköre Syriából Arábiába való vándorlásuk által tetemes változáson ment keresztül. V. ö. *Benan* : *Les Apôtres*, 297. 1.

4) I. királyok k. XI. 7. és II. kir. k. XXXIII. 13.

melyet Maimuni ecsetel. Mert a hajadon fővel való járás, a hajlelbontás, össze nem varrt ruhák viselése, jelképileg a mindent felbontó és elpusztító Saturnusra mutat.

Markulisz alatt nyilvánvalóan Mercurius értendő, a ki Utarid óév alatt az Aszád törzsnél nagy tiszteletben állott.¹⁾ Mercuriusnak feisátelezők jeléül kőszobrokat állítottak. Ezen Hermes-szobrokra vonatkoznak a talmudbeli helyek: Aboda Bara 50a 1., Synhedrion 64a 1. és Baba Mezia 25b 1.^{a)} De mivel sehol sem találjuk, hogy Utarid vagyis az arab Mercurius oly tiszteletben részesült volna, a melyet Maimuni említ, joggal feltehetjük, hogy Maimuni a rómaiak Mercurkultúását az arabok kőkultusával összetévesztette, hogy t. i. az utóbbit rövid és megfelelő elnevezés hiányában a Mercurkultus nevével illette.

Íme Maimuni responsumából eléggé kiviláglik, hogy ő az iszlámmal szemben igazságosan s részrehajlatlanul járt el, minthogy hímezés nélkül kimondja, hogy a mohammedánusok isteneszmeje tiszta és gáncsnélküli, hogy ennek folytán egyes viszásságok alig jöhetnek számba, nem hogy feljogosítanának arra, hogy a mohammedánusokat bálványimádóknak nyilvánítsuk.

A régi kultus kiválóbb maradványának csak a Mekkában levő *fekete kő* tekintendő, a melynek provenienciája még most sincs kiderítve.³⁾ Némelyek a legrégebb időkbe teszik felavatását, a mennyiben Ismaél e kővel, melyet Gábor arkangyaltól kapott, azon épület sarkát megjelölte, a honnan az ünnepélyes processióknak meg kell indulniok. A kő akkoriban fehér volt, s csak később feketedett meg, gyászt öltvén az emberek vétkeinek való elkeseredésé-

1) Krehl i. h. 8. 1. — ⁵⁾ Mivel Mercurius néha מרקוליסnak helyett nevezetik R Tam azt hiszi, hogy eredetileg csakugyan מרקוליסnak hívták s hogy nevét a törvényre való tekintettel változtatták meg, mely a bálvány nevének kiejtését tiltja; de mi úgy hiszszük, hogy קליום = Kylius, a mely egyik melléneve Mercuriusnak, ki a mythos szerint a Kyliene hegység egyik barlangjában született. E helyen főlemlítjük, hogy a »Palestine exploration fund« London, 1885. januári füzetének 10. 1. egy a Gilboa hegyén talált Markulisz kőhalmazt ábrázoló képet hoz, melyhez magyarul szöveget C[onder] írt, a ki — és ezt mellékesen mondjuk — a □-t a □-mel összetéveszti, mert rendszeren *Markulimot* mond.

³⁾ E század elején a walhabiták darabokra törték, a melyeket később összeillesztettek. L. *Kremer*: Die herrschenden Ideen des Islams, Lipcse 1868. 186. 1.

ben.¹⁾ Mások szerint a Ka'bah, hol a fekete kő el van helyezve, eleinte Saturnusi templom volt. E fölvevést azonban *Sahrastani* elveti, mivel a templom fölépítése csak a kinyilatkoztatás után és folytán történt meg.²⁾ A legtöbb valószínűséggel bír *Ahmed ben Jussuf* állítása, hogy a kő a zarándokok csókolgató ajkaitól fekettedett meg.³⁾ *Ibn Ezra* e kő imadását tényleg azonosítja a Mercur-" kultussal, a mi fentebbi állításunkat igazolja.⁴⁾ De Maimuni mindamellett nem tulajdonít valami nagy fontosságot a fekete kőnek, mivel a Névtelen ebbeli vádjait egyszerűen ignorálja, amennyiben Maimuni általános elutasítással eléggé megezáfoltnak hitte a vádat.⁵⁾ Mindamellett egyes héber tudósoknál a törekvés észlelhető, hogy a feketekő-kultus elítélésére vonatkozó célzásokat már Mózes könyveiben találják. Kellő nyomozás után kihozták, hogy a tétel (6) (ועברתם שם אלהים מעשה ידי אדם עץ ואבן) csakugyan a bálványimadás e nemét tartja szem előtt. *Jehuda Halévi* még félig rejtelmesen mondja: הוא רמו אל אלה . . אשר הם מרוממים את

7) **האבן**. De *Duran Simon* azonban *Keseth u Magén* ez. vitairatában már egészen leplezetlenül állítja: והאבן היא אבן הרנימה בחנינתם כמו

8) שפי" החכם בעל הכוזר ול' והמעין בזה יהי עיניו בראשו. Már pedig nem szükséges valami nagy megfontolás arra nézve, hogy *Jehuda Halévi* csak általános kifejezésekkel ól s hogy Durannak a Kuzariból való idézete még csak beléje s belőle értelmezendő. Általában mondhatni, hogy *Duran* az Iszlámelleni felgerjedésében túltent a határon. A nevezett vitairat olvasása az elfogulatlan olvasóra azt a benyomást teszi, hogy *Duran* — nem tudni mi okból — alaposan összetévesztette az iszlámelőtti korszakot az iszlámutánai időekkel. Mert mind a két korszakból hoz fel gravameneket, s így legkevésbé sem csodálkozhatni azon, hogy *Duran* a mohammedánokat a bálványimádással majdnem ugyanazon szavakkal vádolja, a mikkel már Maimuni responsumában találkoztunk, a nélkül, hogy csak

1) *Wüstenfeld*: *Gesch. v. Mecca*, Lipse 1861. 4. s köv. 1.

2) Művét: *Religionsparteien* stb. ez. a. fordította *Haarbrücker*, Halle 1850. II. köt. 335. 1.

3) *Maltzan* : *Meine Wallfahrt naeh Mecca*, Lipse 1865. II. köt. 35. 1.

4) *Dániel* XI. f. 31. verséhez.

5) *L. Chemda genusa* 8b 1.

6) Mózes V. k. IV. f. 28. v.; XXVIII. f. 36, 64. v.

7) *Cusari* IV. 11.

8) Új kiad. a *Berliner-féle Magazinban* VIII. évf. 34. 1.

egy árva szóval is megemlékeznek Maimuni apológiájáról.¹⁾ Helylyel-közzel koránverseket is idéz, a melyeket tetszés szerint értelmez. Egyebek közt idézi a házasságról szóló helyet, a hol Muhammed a két, három, esetleg négy nővel való házasságra lépést megengedi.²⁾ Eltekintve attól, hogy Duran ezen hely bevezető szavairól, a melyek tekintettel vannak az árvákról való gondoskodásra, mit sem akar tudni, az egész passusból azt következteti: **הנה התיך להם הונות**. Ámde **נכח** ige a törvényes házasságra, lépést jelenti, míg másrészt a soknejűség nem egyértelmű a fajtalansággal. Hisz épen a nevezett maximális szám a talmud ezen mondására emlékeztet: **עצה טובה קמ"ל ד'אין מפילא**³⁾

Fönnebb láttuk, hogy Maimuni előtt a mohammedánoknak a zsidók elleni polémiája nem volt ismeretlen. Áttérünk azért az «Iggereth Témán»-ra, a jemeni körlevélre; hogy Maimuni ebbeli czáfolatát megtudjuk. Keletkezésének története a következő : A Fatimidák egyiptomi uralma véget ért volt, a mire Saladin, a nagyhírű fejedelem, a khalifák trónjára lépett (1171). A siita párt azonban fellázadt a szunita uralkodása ellen és a forradalmárok egy ideig előnyben voltak. Féktelen dühükben Jemen zsidó lakosait az iszlám elfogadására akarták kényszeríteni. Ezalatt valamely zsidó hitehagyott volt hitsorsosainak nyomasztó helyzetét arra használta fel, hogy Muhammed isteni küldetését szóferdítések s erőszakos betűszámítások segítségével a bibliából bebizonyítsa. ⁴⁾ A zavar fokozására Jemenben álmessziás támadt, hogy a hiszékeny elméket elámítsa s a jámborokat nagy buba ejtse. E fölötté viszás állapotok megszüntetésére Jákob b. Nathániel ibn Alfajjami nevezetű jemeni tudós Maimunihoz fordult tanácsért és segítségért, a mire M. arab nyelven terjedelmes levelet intézett a jemeni zsidó

¹⁾ *Keseth u Magén* 14. 1.

²⁾ IV. Sz. 3 v.

³⁾ Jebamoth, 44a 1. Erre már *Frenkel* figyelmeztetett a *Literaturbl. d. Or.* 1840. évf. 343. 1.

⁴⁾ *Holub*, a tibbonidi fordítás kiadója/Bécs 1873. 4. 1. e hitehagyottat *Sámuelnek, B. Jehuda Abulbaka, Jachja ibn Abbász* fiának tartja, ki ezen időben ölt. E nézetet magunkévá tehetjük, mivel Sámuelről, ki akkor ölt, ismeretes, hogy zsidóellenes művet: *Ifcham al Jehud* cz. a. frt.

lakossághoz, a mely levél nagyban hozzájárult a kedélyek megnyugtatósához.¹⁾

Az eddigiekben eléggé tapasztalhattuk, hogy Maimuni az iszlám ellen irányuló igazságtalan támadásokat határozottan visszautasította. A szóban levő körlevélből azonban azt lehetne következtetni, hogy M. eddigi álláspontját megváltoztatta. De valójában itt sem tér el előbbi elveitől. Mert könnyen belátható, hogy midőn a hitehagyott a zsidó vallás rovására az iszlámot fennen magasztalja, Maimuninak ez ellen fel kellett szólalnia, hogy hitének tisztaságát ragyogtassa; e védelme pedig lehetetlenné tette, hogy ellenfeleinek gyöngeségeire rá ne mutasson.

Miután a monotheistikus vallások eredetét és mivoltát hosszasan fejtegette, a mely alkalommal a zsidó vallást oly organismushoz hasonlítja, a melynek minden egyes részében éltető szellem pezseg, áttér a hitehagyott bizonyítgatásainak czáfolatára, a hol következőkép nyilatkozik: És a mi a hitehagyottról felhozottakat illeti, a ki a néppel el akarta hitetni, hogy e kifejezés: **במאד מאד**²⁾ Mohám medre vonatkozik s hasonlóképen Mózes V. k. XXXIII. f. % verse és u. o. XVIII f. 15. v., valamint, hogy a vers: «Es teszlek nagy nemzetté» a mi állítólag az izmaelita nép fölényét jövendőli: e dolgok mind, már trivialitásuknál fogva is, meg lettek czáfolva, úgy hogy a nagy tömeg sem hisz bennök... S habár a korán állítja,³⁾ hogy Muhammed jelezve van a bibliában, maguk a mohammedánok sem hisznek oly ráutalákokban, a melyek hiábavalósága nyilvánvalóvá lett. Mert épen azért, mivel a bibliában sem interpretáció sem allegória segítségével ebbeli támasztékot nem találtak, azon feltevésre kényszerültek, hogy mi a bibliát megcsonkítottuk, a mennyiben Muhammed nevét belőle kitoröltük.....»⁴⁾ Átmenvén erre a nevezett vitapontok kellő

²⁾ A tibbonodi fordításon kívül még ránk maradt Nachum Ma'rabi-é is. Kobez II. 1. s köv. 1.

³⁾ Nem szükséges fölvennünk, hogy **במאד מאד** mint **مؤمن مؤمن** értelemmel bír (ZDMG. XXXII. 374. 1.). A legegyszerűbb magyarázat, hogy betűértéke = **מחמד** = 92. Hasonlókép *Steinschneider*, Tol. Litt. 328. 1.

³⁾ VII. sz. 56. v. Ezen hely alapul szolgált az erre vonatkozó vitáknak.

⁴⁾ Maimuni kiemeli ugyan az ellenmondást, a melybe a polemikusok kerültek; de, úgy látszik, hogy a különböző árnyalatokra nem volt tekin-

világításba helyezésére Maimuni azt tartja, hogy e kifejezés: «nagy nemzet» csak a számbeli, nem pedig az erkölcsi nagyságot jelzi. E hely értelmezését: «És ragyogott Páran hegyéről,» a mit Muhammedre vonatkoztatnak, mint a harmadik fényre, a mely az emberiségre derül,¹⁾ avval czáfolja meg, hogy az ige múlt alakja a jövőre való utalást már természeténél fogva kizárja. A הופיע és פרה igealakok helyesebben plusquamperfectumoknak tekintendők, a mi a midrás felfogásával is megegyezik. Ebből látható, hogy Maimuni a polemikusukat épen saját fegyvereikkel győzi le. Miután még arra figyelmeztet, hogy nem lehet egyes szólásokat és tételeket természetes és logikai összefüggésükből a végett kiszakítani, hogy belőlük teljesen elütő dolgokat magyarázhasanak ki, következőkép nyilatkozik: Annak oka, hogy Zeid vagy Omar prófétiajában nem hiszünk, nem abban keresendő, mivel ezek a zsidósághoz nem tartoznak, a mint ezt rendszeren felveszik, s a mit különben e tételből: מקרבן מאהיך nagy bölcsen kiokoskodnak, mert hát készséggel elismerjük prófétáknak Jóbot, Bildadot, Elifaszt és Elijáhut, bár a zsidó vallás hívei nem voltak, míg másr részt Chananja ben Asurt hamis prófétának tartjuk, jóllehet hogy a zsidósághoz tartozott. Mert valamely próféta hitelességének kritériuma nem genealógiai aggályokban, hanem prófétiajának lényegében keresendő.

Az egész körlevelén azon gondolat húzódik keresztül, hogy Mózes tana változhatatlan, hogy mint Isten műve páratlan és utánozhatatlan. De még egy más gondolat is tűnik fél ezen értekezésben, a mely úgyszólván az erkölcsiség és „az eszmék világában a kosmopolitismust hirdeti, mivel a közfelfogás ellenére azt hangsúlyozza, hogy a prófétának nem származása, hanem egyesegyedül szív- és elmebeli tehetsége kutatandó. És e szempontból itéli meg Maimuni Muhammed személyét s prófétai hivatását is. A hitkényszerítésről szóló, valamint a jemeni körlevélben erre nézve számba jöhető mozzanatok nem találhatók ugyan, kivéve hogy מחמד helyett a משנע elnevezést következetesen használja, de ezen körülménynek nem tulajdoníthatni valami kiváló jelentőséget, minthogy Keleten próféta és ördögös correlativ fogalmak-

tettel, mert tényleg több, a bibliában előforduló név említetik, mely alatt Muhammed értendő.

¹⁾ V. ö. *Sahrastani* (Haarbr.) I. 251. 1.

nak tekintetnek, mivel a visio alkalmával a normális ismerőtehetőség rendes kerékvágásából kilép. Egyébiránt Muhammedet már kortársai megisztelték a **مختون** epithetonnal.¹⁾ Ez tán onnét ered, mivel, — Sprenger²⁾ tudósításai szerint — oly betegségben szenvedett, a mely éghajlatunk alatt a férfiaknál ritkán fordul elő. Schönlein hysteria muscularisnak nevezte. Nagyobb rohamok alkalmával a rángatózó mozdulatok automatikusok s az akarat behatásától különválva voltak. Ezenkívül szenvedett még fejfájásban is (hysteria cephalica) s ha a lázrohamok nagy fokra hágtak, katelepsia következett be, részegként földre esett, arcza megvörösödött, lélekzete megnehezült s tevéhez hasonlóan hortyogott. De úgy látszik, hogy eszméletét el nem veszíté s csakis ennyiben különböztek rohamai az epilepsiától. Ezen «angyallátogatások» után, mindég valami kinyilatkoztatással kedveskedett a körülötte állóknak... Muhammed ezen baja aligha lehetett ismeretlen Maimuni előtt. S így tehát tekintettel erre a **מהמד** elnevezést, a mely már különben is igen euphemistikus, átváltoztatta **משנע**-ra a nélkül, hogy ezúttal a próféta nevét kigúnyolni akarná. Ellenben prófótológiájában, a misnába való bevezetésében, a h. Jesode ha — Thóranban a «Nyolcz fejezetben» valamint a Mórénak erre vonatkozó fejezeteiben kérlelhetetlenül pálczát tör Muhammed prófétai küldetése fölött. Nem említi ugyan névleg Muhammedet, de argumentációjának komoly, sőt polemikus színezete könnyen sejtetheti velünk az ellenfél, kinek gyarlóságát kimutatni törekszik. A polemikus színezetű helyeknél már a Móré magyarázó, Efodi és Ibn Falquera, ráutalnak azok tendenciájára.

Maimuni prof etológiájának kiindulási pontját e talmudi tétel képezi: **אין הקב"ה משרה שכנתו אלא על גבור ועשיר (ובעל קומה)** **והחכם** De míg a talmud e tulajdonságokat szószerint veszi, addig Maimuni feltűnő módon eltér a talmud adta értelmezésből, a mit «fegyverhordozói») lehetőleg mentegetnek,⁴⁾ és pedig eltér annyiban, a mennyiben e tulajdonságokat ethikai értelemben magyarázza. Ebből látni, hogy a codificator a philosophus elől kitért.

¹⁾ L. Korán XXIII. sz. 25, 74; XXXIV. sz. 8. v.

²⁾ *Das Leben und die Lehre von Mohammad*, Berlin, 1861. I. 207. 1.

³⁾ Nedárim 38a 1. Sabbath 92a 1. Az olvasásmódok elérésére már a talmud glosszátora E. Jes. Pick figyelmeztet.

⁴⁾ Jesode ha-Tóre VII. 1.

Máshol még nagyobb mértékben észlelhető Maimuni abbeli törekvése, hogy a philosophiát az őt megillető jogaiba helyezze. Azért akarja az utóbbit a bibliával kiegyenlíteni. És ez mutatkozik azon törekvésében, hogy a tünemények világából a supernaturalistikust lehetőleg kizárja, ez mutatkozik az emberi ész által fel nem érhető csudák és jelek allegorizáló magyarázatában. Azért a prófétiaát is a «philosophusok» módjára fogja fel, habár azon kikötéssel, hogy az egyén, a ki erkölcsi és ismerőtehetségénél fogva arra van képesítve, hogy ihlettség megszállhassa, még Isten kiszemelésére is szorul; hogy a potentialitás actualitásba átmehessen.¹⁾ A philosophusok alatt Maimuni az arab peripatetikusokat érti; itt kiváloán Avicennát.²⁾

A *νοῦς ποιητικός* helyes interpretációjával meg volt adva a prófétologia kulcsa. De a tevékeny, általános és incorruptibilis észről való elmélet sokféle felfogásnak volt kitéve.³⁾ Alfarábi a *νοῦς ποιητικός*-t (*שכל דפויעל*) a különvált intelligentiák (*שכל נפרד*) egyikének tartotta. De minthogy Aristoteles a különvált intelligentiák, mint oly lények létezését, a melyek Isten és Világ közt közvetítő szerepet viselnek, a spherák mozgásaiból származtatta, ki lett mondva a philosophiai dogma, hogy az intelligentiák sorozatában annak legutolsó azaz tizedik fokán az általános, tevékeny ész áll.⁴⁾ S így véli Maimuni is, hogy az utolsó különvált intelligentia vagyis a tevékeny ész eszközli a potentialitásból az actualitásba való átmenetet. Mert ez a *ἄλη*-nek alakot adó intelligentia. És a tevékeny ész szolgálatai a prófétiajánál is kell hogy érvénye-

¹⁾ More II. r. XXXII. f.

²⁾ De téves volna azt hinnünk, hogy Maimuni a philosophusokat, nevezetesen Aristotelest, a philosophust par excellence, mindenben követte. Mert sokan a középkori philosophiát még most is voltaképp csak az aristotelismus kiművelésének tartják, a melybe néhol újplaton elemek is vegyülnek. De a dolog másképp áll. Mert ha el is ismerjük, hogy a gondolkodás terén Aristoteles volt «az első mozgató erő», hatása mégis csak addig terjedt, a meddig a subtmáris világ ér. Ellenben kosmologikus, eschatologikus s eleutherologikus kérdésekben az arab mutakallimin, a zsidó vallásbölesészek és a keresztény scholastikusok elváltak a mestertől, hogy mindenekelőtt a dogmát — kiki saját módja szerint — bebizonyítsák. Habár nem tagadható, hogy még e tekintetben is alkalmazták az Aristotelestől kölcsön vett dialectikai formát.

³⁾ *Aristoteles*, De animall. 5. *Munk*, Le guide des égarés, I. 277.1. 3. j.

⁴⁾ V. ö. Stöckel, Ges. d. Philos. 403. 1.

süljenek. A prófétia mibenléte ugyanis, fejtegeti Maimuni,¹⁾ az isteni emanációban áll, a mely a tevékeny ész vagyis a tizedik intelligentia közvetítésével az ismerő- meg a képzelő-tehetségre hat.²⁾ További fejtegetései az arab arisztotelikusok gondolkodásmódjának jellegét viselik ugyan magukon, de mindamellett nagybecsűek, mivel a talmud profétológiáját az arisztotelikusok ebbeli elméletével összhangzásba hozni törekszenek. A prófétia egyik alapfeltétele az erkölcsi tökéletesség, a mely csak az érzéki, kivált a nemi élvezetektől való tartózkodás által érhető el; s Maimuni³⁾ igazat ad Aristotelesnek,⁴⁾ ki a tapintás érzékét csáfosnak (STCO-vsišioti?) mondja. Nem akarjuk ezúttal feszegetni, hogy mennyiben egyeztethető össze Maimuni ez utóbbi nézete a természetben levő és a természetet átható czélszerűséggel, a melynek kell hogy úgy a bölcs mint a hívő egyaránt szószólója legyen; itt csak az askesistről való passus foglalkodtasson. S ha e fölött elmélkedünk, lehetetlen észre nem vennünk a Muhammedre való czélzást, a ki féktelen életmódja daczára isteni küldetést arrogált magának. A tudományos kritika kérlelhetetlenül lerántotta a szentség nimbusát Muhammed fejéről. Jellemképét nem leplezi többé a titokszerűség homálya. *Sprenger*⁵⁾ oly képét tárja fel előttünk a milyen-nél visszataszítóbb alig képzelhető. Azon férfiú, ki a legnagyobb prófétának nyilvánította magát, a leggyaróbb emberek egyike volt, aki beteges kicsapongásainál fogva satyriasisban, morális örültségben, szenvedett.

És ha Maimuni ezen tényről nem is tudott, majdnem határozottan feltehető, hogy tanulmányai valamint arabokkal való érintkezése által egészben véve értesülve volt Muhammed családi és háremi viszonyairól. Méltányolni fogjuk azért Maimuni komolyságát, a melynek bizonyára a tapintási érzékről tett megjegyzése tulajdonítandó.

A divináció elérésének további feltétele, mondja M., kiváló ismerőtehetség és gazdag képzelőerő.⁶⁾ Mert ha a tevékeny ész emanációja egyesegegyedül az ismerőtehetségre folyik be, akkor

1) More II. r. 4. f.; Munk, Le guide II. r. 57. 1.

2) More II. r. 36. f.

3) U. o. 36. és 40. f.

4) *Nikom. ethika* III, 13.

5) *Das Leben und die Lehre Muhammads*, I. 209. 1.

6) More II. r. 37. f.

csak gondolkodókat, speculatio embereit teremthet. És másrészt ha az emanáció csak a képzelőerőre hat, míg az ismerőtehetségre, akár annak gyöngye formációja akár kellő tanulmány hiánya folytán, be nem folyik, keletkezhetnek ugyan mágusok, bűvészek de nem próféták. Mert az efféle emberek, hogyha képzeletünknek szabad¹⁾tért engednek, ha ábrándokba merülnek és agyuk csodaszerű visiókkal megtelik, rendesen elhítetik magukkal és a világgal, hogy biz ők istenadta próféták. A ki Muhammed fejlődését s visióinak eredetét csak némileg ismeri, az kétségtelenül megérti Maimuni fejtegetéseinek czélzatos voltát. Hisz egyébiránt Muhammed maga sem titkolja tudatlanságát midőn azt mondja: «ÉN jót írok majd azok számára . . . , kik Isten küldöttjét, a tanulatlan prófétát követik.»¹⁾)

Már a felhozottakból kitetszik, hogy Maimuni Muhammed személyiségének főbb vonásait ismerte, úgy hogy teljes joggal nyilváníthatta prófétiaját bűvészetnek s egy túlcsigázott elme szüleményének. S hogy Maimuni szavai mindenhol élénk benyomást tettek, igazolja azon körülmény is, hogy arab tudósok oda nyilatkoztak, hogy Maimuni prof etológiáját semmikép sem helyeselhetik, ámbár a Móré többi részeit nagyra becsülik.²⁾)

Eltűnt a varázs; Maimuni főleg az arab philosophia szolgáltatta fegyverekkel rombolta le a muhammedán prófétologia eget érő alkotmányát. De mindamellert nem vonhatjuk meg rokonérzésünket Muhammedtől számos gyöngeségei daczára sem. Ha el is fordulunk a prófétától, tisztelnünk kell mégis a vallásalapítót és törvényhozót. És itt önkénytelenül eszünkbe jut Lessing theológiai vitairataiban tett megjegyzése, hogy a csudák, melyeket Kristus és apostolai műveltek csak az állvány voltak s nem az épület.

Mint vallásalapító Muhammed a bálványimádást gyökerestől kirtani törekedett, mert fennen hangoztatta az ígét; «Isten az egyetlen és örökkévaló Isten. Nem nemz s nem született, s nincs lény, mely hozzá hasonló volna.»³⁾) Itt Isten nyilvánvalóan mint *ens a se*, mint a magából levő lény, nem pedig mint *causa sui* mint saját magának okozója vétetik föl, úgy hogy az aseitás Isten volta-képi lényegét jelöli. Igaz ugyan, hogy Muhammed e tanával nem

1) VII. sz. 156. v.

2) *Munk*: Notice sur Joseph b. Jehouda, 27. 1.

3) CXII. sz.

mondott ki egy eladdig ismeretlen igazságot, de kétségtelen, hogy fel serkentette általa honfitársainak szívét az örök szépre s igaz valóra, és ez váltig elvitázhatatlan érdeme marad.

Hogy az Isten egységéről szóló tan az iszlámban nyilvánult szellem legfőbb mozzanatát képezi, azt az arabok csakhamar kitalálták. Eszerint majdnem egész gondolkodásukat s bölcselkedésüket az istenfogalom helyes megállapítása foglalkodtatta. Azon körülmény, hogy nem gondolták meg, miként az istenfogalom a speculáció tárgyát nem képezheti, legkevésbé se ejthet csudálkozásba, ha tekintetbe veszszük, hogy még Kant fellépte után is, ki az igazi philosophia határszéleit megjelölte, ezen probléma megoldásán, a mely valójában az érzelem s nem az értelem világába való, az elmék kisebb nagyobb mértékben fárdoztak. Az idő jártával számos felekezet keletkezett, a melynek mindegyike saját módja szerint állapította meg az istenfogalmat. Az As'aríták vagyis az orthodoxok, kik a Korán egyes kifejezéseit szószerint magyarázták, a dolog természeténél fogva Istenhez illő attribútumokat vettek fel. Ellenben a Mu'taziliták vagyis racionalisták a Koránban előforduló anthropomorphistikus helyeket allegorizáló exegesis segítségével iparkodtak enyhíteni. Az isteni attribútumokat illetőleg azon szempontból indultak ki, hogy ezeket accidentiáknak és pedig accessorikus accedentiáknak kellene tekinteni, a mi által a legfőbb substantia egysége veszélyeztetnék. A legfőbb substantia ugyanis annyi alkotó elemből állana, a hány attribútumot a substantiának tulajdonítanak. Mert ha substantiáról mint alanyról valamit állítok, akkor az alanyt az állítmány tartalmával bővíttem s keletkezik egy úgynevezett synthetikai Ítélet. Isten tulajdonságai tehát isteni lényekként jelennének meg, a melyek természetesen az egységtant megsemmisítenék.

A Mu'taliziták felekezetének alapítója Wasil ben Atá különösen e négy attribútumot tagadta: a tudást, hatalmat, akaratot s életet.¹⁾ A Mu'tazila egyik főnöke Abul Huddail akkép gondolta a kérdést megoldani, hogy az attribútumokból pusztán nevüket tartotta meg, a melyek az Istenség lényegét nem bővíthetik. Mert az Istenség fogalmában az attribútumok mind szükségképen implicite bennfoglaltatnak, úgy hogy, ha az Istenségről valamit állítok csak analytikai ítéletet alkotok. E szerint az attribútumok csak a

¹⁾ *Steiner*, die Mu'taziliten, Lipcse 1865. 50. 1.

legfőbb substantia módusainak, megjelenési formáinak tekintendők.¹⁾ Ezen attribútumokat essentiálisoknak is nevezhetjük, mint a melyek azt állítják, hogy Isten essentiája, lényege által él, de nem élet attribútuma folytán.²⁾ Mu'amar b. Abbád a monotheizmus elvont felfogásában a lehető legvégső határig ment. Teljesen tagadja Isten határozmányait, mivel véges fogalmaink a végtelenre nem alkalmazhatók.³⁾ Ashari ellenben, a ki egyébiránt a szószátyárok és orthodoxok úttörője volt, úgy látszik, e kérdésben közvetítő állást foglalt el. Mert míg egyfelől azt állítja, hogy a teremtő erő Isten legsajátlagosabb határozményá, másfelől essentialisnemű attribútumokat tanított.⁴⁾

Miután az arab scholastikusok főbb nézeteit közöltük, szükségesnek tartjuk Maimuni ebbeli fejtegetésait, hacsak vázlatosan is, előadni. Elődeinek, a mutakallimin, a rabbaniták és kárálták kellő méltánylása és az úgynevezett essentiális attribútumok lehetlenségének kimutatása után, áttér a létezés, az egység és az örökkévalóság határozmányainak fejtegetésére. A létezés, úgymond, szintén csak accessorikus mozzanat, a mely a dolgok mibenlétéhez hozzájárul.⁵⁾ Csakhogy ügyelni kell a dolgok és Isten közti különbségre. Minthogy Isten szükségkép létezik, azért létezése voltaképi lényege. A bizonyítási eljárás kifogástalan. Mert Istennek a metafizikailag szükséges lénynak állításával állítottam egyszersmind létezését is. A gondolás és a létezés itt egyidejű s nem lehet szó az előbbinek prioritásáról.⁶⁾ Azt kell tehát mondanunk, hogy Isten

¹⁾ *Sahrastani* I. 49. 1.

²⁾ V. ö. M. Le guide I. 180. 1. 1. j.

³⁾ *Steiner*, die Mu'taziliten, 59. 1.

⁴⁾ *Sahrastani* I. 100. 107. s köv. 1.; v. ö. *Kremer*: Die herrscliden Ideen des Islams, 37—38. 1. és *Spitta* : Zur Geschichte Abu'l-Hassan Al-As'ari's, Lípse 1876. m. h. k. 107. 1.

⁵⁾ More I. r. LVII f.

⁶⁾ Maimuni itt mindenesetre azon dogmatikus feltételből indul ki, hogy a lététel az érzéki tárgyak tekintetében synthetikai, míg a legfőbb lényre nézve analytikai. De mivel Kant az ontológiai argumentumot, akár hogy tekintsük is a létételt, halomra döntötte, fölöslegesnek tartjuk e pontnak megvitatását. De ha még Maimuni álláspontjára is helyezkedünk, nem értjük, miért volt szükség a határozmányok sublimis tanára, ha már Istent, a legreálisabb lényt, postuláltam, mert hiszen a lététel mint analytikai tétel már magában foglalja a lehető realitások és határozmányok egész összességét.

létezik, de nem a létezés által. Hasonló a bizonyítás az egység és az örökkévalóság tekintetében is. Az emberi nyelv ügyefogyottságában nem fejezheti itt ki kellőkép a gondolatot. Es ha Isten egységéről és örökkévalóságáról beszélünk, csak azt fejezzük ki, hogy nem gondoljuk Isten lényét számosznak vagy az idő által határoltnak. Ennél fogva a határozmányok, melyeket Istennek tulajdonítunk, csak *negatív* természetűek.¹⁾

Ha már épen a negatív határozmányok tanában az arab scholastikusok attribútum tanával coincidáló pontok nem találhatók fel, a mint ezt egy részről állítják,²⁾ még sem tagadható, hogy a *Kalám* s egyáltalán a muhammedán theologia a zsidó vallásbölcsészetre serkentőleg és termékenyítőleg hatott. A középkori philosophia — mely valójában vallásphilosophia — egyik legfontosabb problémáinak fenti előadása eléggé bizonyítja, hogy a zsidó gondolkodók s élükön Maimuni nagy részét az arabok által kijelölt pályán haladtak, hogy a dogmát az ész Ítélszéke előtt igazolják. A hatás üdvös volt. Mert jegecedési folyam ment végbe, mely a zsidó vallást átlátszóvá s tündöklővé tette. És erre az arabok adták meg az impulsust, a kik egy positiv s történelmi vallás hiyeú Az iszlám volt az alap, a melyen az arab gondolkodók s államférfiak rendszereiket felépítették. S ha az ethikában, a sociológiában s a jogelméletben vizátságokra akadunk, akkor épen a nem mindég biztos alapot kell hibáztatnunk. Mert az iszlám oly vallás, mely emberi elmében érett meg. S ha mindamellert fölfelé tör, ha arra törekedik, hogy a port mindinkább lerázza, nem vonhatjuk meg tőle elismerésünket, lehetetlen, hogy erkölcsi erejét ne becsüljük, így vélekedett Maimuni az iszlámról s így kell mindenkinek vélekednie, a ki az igazságot mindenek fölött szereti.

¹⁾ Ezen gondolatot, habár más összefüggésben, már *Szent Ágoston* irataiban is találjuk, a ki fejtegetéseit összefoglalja e mondatban: Deus melius scitur nesciendo. Nincs kategória vagy határozmány, mely Istenre illenék. Definióink nem vezetnek semmire, mert mindig oly közvetetten ismeretést kell feltételezni, a mi definióra nem szorul s azért végzi: Cuius nulla scientia est in anima, nisi scire, quomodo eum nesciat. *De ord.* II. 47, 44; *De trin.* VII. 7. V. ö. *Bittér*: *Gesch. d. Philos.* VI. 267. s köv. 1.

²⁾ *Pockoke*: *Specimen hist. Arab.* 214. 1.; *Munk*, *Le guide* I. 232. 1. 2. j. és 209. 1. 1. j.